

Марія Матковська,

старший викладач кафедри англійської мови,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
<https://orcid.org/0000-0002-1047-7027>
м. Кам'янець-Подільський, Україна

Семантична опозиція «свій – чужий» у категоризації етнічних спільнот у сучасному англомовному комунікативному просторі (на матеріалі трилогії Тома Стоппарда «Берег утопії»)

The semantic “own – alien” opposition while categorizing the ethnic communities in modern English-speaking communicative space (based on Stoppard’s T. trilogy: “The Coast of Utopia”)

***Анотація.** Стаття висвітлює актуальну проблему міжетнічного спілкування в англомовному комунікативному просторі, а саме способи реалізації опозиції «свій – чужий» та використання мовних засобів для її вираження.*

У статті проаналізовано стереотипи про росію, при виокремленні маркерів опозиції «свій – чужий» із семантикою протиставлення, відчуження і дистанціювання у спілкуванні. Етнічність у рамках концепту іноземець визначається як уявлення «своїх про своїх» та «своїх про чужих». Автор досліджує функціонування мовних стереотипів міжетнічного спілкування, які займають помітне місце у комунікативно-пізнавальній діяльності особистості. Стереотипи, як правило, отождосянюються з упередженнями; їм приписується функція виключно негативної оцінки. Зокрема, увагу зосереджено на дослідженні комунікативної особистості «свого/чужого» етносу, що має свої особливості актуалізації на різних рівнях і в різних типах комунікації, визначальними серед яких є мотиваційні, когнітивні і функціональні параметри; характеристики особливостей національної комунікації в процесі міжкультурного обміну, систематизації способів повсякденних комунікацій, направлених на досягнення взаєморозуміння, а також визначенні й систематизації принципів збереження національно-культурного колориту в даному процесі, таких як принцип єдності формальної й динамічної еквівалентності, принципів цілісного сприйняття, умовності, виборчого відношення тощо.

Автор досліджує міжкультурну і соціальну взаємодію комунікантів різних етнічних груп, що є проявом комунікативної поведінки в процесі встановлення взаємин, а також уміння адекватно інтерпретувати і приймати національно-культурне різноманіття партнерів по комунікації. Постулюється ідея, що за результатами системного аналізу ціннісних орієнтацій британців можна ідентифікувати ієрархію соціально бажаних якостей як «своїх» британської нації, так і «чужої» етнічної групи.

У результаті аналізу виявлено, що у ментальному плані досліджувані стереотипи формуються на основі реально існуючих ознак та таких, які приписуються певному етносу, а успішна міжкультурна і соціальна взаємодія між «своїми» і «чужими» є проявом адекватної комунікативної поведінки в процесі взаєморозуміння й встановлення взаємин між партнерами по спілкуванні.

Ключові слова: англомовний комунікативний простір, семантика, прагматика, інтенціональність, ментальність, стереотип, суб'єкт дії.

Summary. *The conceptual analysis of semantics and functioning of ethnonymic lexicon helps us figure out components of the concept russia, construct its conceptual model and identify the ethnocultural peculiarities of the English-speaking linguistic picture of the world. The lexical system of the language highlights the subjective image of objective reality being interpreted by ethnic consciousness. In particular, attention has been paid to the studying of the communicative personality of "own" and "alien" ethnos that have their own specific peculiarities while actualizing at different levels and different types of communication, the dominant of which are motivational, cognitive, semantic and functional parameters; characteristics of national communicative peculiarities in the process intercultural exchange.*

The author examines the intercultural and social communicants' interaction of "own" and "alien" ethnos that can be a manifestation of an adequate communicative behavior in the process of mutual understanding and the establishment of mutual relation; also an ability adequately to interpret and to take national diversity of communication partners. As a result the actual problem of different ethical group communication has been identified on the interdisciplinary level with an attraction of sociology, intercultural pragmatics, linguistics and other adjacent disciplines on the basis of the complex approach that permits to take a view of the cultural type, the structure of social relations, the main cultural values, accepted standards and norms of "own" and "alien" ethnos.

It is postulated the idea that of the results of system analysis of valuable orientations of the British may identify the hierarchy of desirable qualities of the British nation as "own", so the "alien" ethnic group. As a result it has been testified that the successful intercultural and social interaction is a manifestation of an adequate communicative behavior of "own" and "alien" in the process of mutual understanding and the establishment mutual relations between partners on communication.

Key words: *political discourse, semantics, pragmatics, communicative behavior, mentality, stereotype, subject of action.*

Вступ. Процеси глобалізації, впливаючи на всі сфери життя суспільства, найістотніше проявляються в сфері комунікації, яка миттєво реагує на зміни і тенденції і закріплює за допомогою мовних засобів основні риси, що характеризують мовлення загалом та різні види дискурсів зокрема. Уявлення людини про навколишню реальність виражаються у її мові. Сучасна політична лінгвістика,

відображаючи суспільно-політичні тенденції певної держави, формує суспільну думку, розставляючи акценти саме на тих сторонах життя іншої держави, які безпосередньо пов'язані з інтересами власної нації.

У сучасному мовознавстві все більше зростає інтерес до дослідження етнічної ідентичності людини, особливості якої в останні роки активно обговорюють різні дослідники, зокрема А. Д. Белова, А. Вежбицька, D. Crystal, E. Goffman, G. Fauconnier, M. Turner, G. Hosking, C. Kramersch, A. Miall, A. Wierzbicka та багато інших дослідників. Власне, політичний дискурс, є досить насиченим ціннісними знаками та аксіологічними категоріями. Політична лексика виявляє значну оцінну лабільність у залежності від переваг та позицій того, хто користується відповідним лексиконом. Дискурс як лінгвістична даність, визначається складною природою, що передбачає, щонайменше, породження/кодування, продукування з боку мовця, що втілює інформацію у мовленнєву форму, та сприйняття і декодування з боку утримувача інформації слухача [8, р. 119].

Не дивлячись на різноманітність підходів і методів, що поєднуються під поняттям Political Discourse Analysis (PDA), деякі дослідники роблять спроби їх класифікації [16, р. 89–91].

Методологія та методи дослідження. Для відтворення концептуальної моделі номінації *російського* суб'єкта використовувалась методика фреймового моделювання. Досягнення поставленої мети та вирішення конкретних завдань зумовило використання **методів** семантичного аналізу для вивчення семантико-змістових характеристик етнономінацій; ономаціологічного аналізу при встановленні відношення номінативної одиниці до об'єктивної дійсності; методики компонентного аналізу, який дозволив розділити семантичну структуру досліджуваних номінативних одиниць на мінімальні значущі компоненти, методики фреймового аналізу представлення знань та схематизації досвіду. Для виявлення специфіки мовних засобів вербалізації концепту *росія* було застосовано метод аналізу словникових дефініцій. Метод концептуального аналізу застосовувався для виділення складових елементів концепту *росія* та реконструкції фрагменту мовної картини світу англійців, представленого етнономінаціями.

Метою роботи є виявлення семантичних і функціональних особливостей етнономінацій та об'єктивації концепту *росія* у британському варіанті сучасної англійської мови на матеріалі трилогії Тома Стоппарда «Берег утопії».

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожний етнос розглядає світ крізь призму свого менталітету. У лексичній системі

відображається суб'єктивний образ об'єктивної дійсності, осмислений етнічною свідомістю кожної етнічної спільноти [1, с. 64–65; 2, с. 46–48].

Суб'єктивна природа міжетнічного спілкування виявляється в існуванні етнічних упереджень та стереотипних установок стосовно представників «чужих» етнічних спільнот [5, р. 72–74]. Стереотипи виступають у ролі узагальненого уявлення про явище, яке є предметом обговорення, сприяють встановленню взаєморозуміння між співрозмовниками. Відповідно, реконструкція стереотипів свідомості комунікантів є необхідною ланкою в аналізі процесів розуміння та породження мовлення.

Серед найважливіших параметрів стереотипів виділяється міра їх необхідності в повсякденному житті; міра їх необхідності в буденному житті; міра неусталеності та незмінності гнучкості в зміні перспектив; зміст стереотипу: заперечуючий (а тому агресивний), протиставлений стверджуючому (необразливому) [2, с. 47–49]. Тому, стереотипи як елементи картини світу в свідомості індивіда проходять всі стадії, властиві динамічним утворенням: вони зароджуються, переживають період свого становлення, існують у певному достатньо стабільному стані, піддаються розпаду та знищенню. Стереотипи несуть культурно зумовлені вірування, які містять у собі «ядро правди» і поширюються на широкі суспільні верстви, та наділені стійкістю до змін у суспільстві й у людях [4, р. 17–19; 7, р. 472–474].

Етнічні стереотипи не є нейтральними, оскільки в них обов'язково присутні емоційний та оцінний компоненти. Існування ментальної бінарної опозиції «своє – чуже», поряд з опозиціями «внутрішнє та зовнішнє», «близьке та далеке», входять у систему свого роду опорних пунктів свідомості. Подібні ментальні опозиції мають онтологічні коріння [14, р. 244]. В *росії* є також і внутрішній ворог: *russian phenomenon – intellectual opposition* [13, р. 141]; введення іноземного тексту, наприклад *Yes – one! The intelligentsia! – russian debut in lexicon* [13, р. 141], *Kukolnik is synonymous with the russian theatre* [13, р. 74], російські слова, що означають реалії, які відсутні в культурах англомовних країн.

Стереотипні уявлення про *росію* реалізуються у дискурсі, представленому Томасом Стопшардом. Так, набір стереотипів про *росію* наступний: *росія* – дика і чужа країна, *wild and alien russia*, багато негативу й брехні в країні *negative experience and lies*; *росія* – велика корупційна країна: *large russia, corruption and inflation predominate ...* [13, р. 139], російський характер – непередбачуваний: *... revolutionary instinct of the people* [13, р. 268]. Росіяни – націоналісти. *We russians, belonging neither to the East nor West* [13, р. 80].

Одиницями концептуального рівня є фрейми – структури представлення знань, схематизації досвіду [10, р. 131]. Серед великої кількості слів, що відносяться до одного фрейму, можна виділити класи, які утворюють парадигми та інші типи структур. Однак, їх семантичний опис можливий за умови попередньої деталізації концептуальної схеми, покладеної в основу фрейму, внаслідок чого саме фрейм стає основним поняттям під час опису способів структуризації людського досвіду в лексичній системі мови. У когнітивному аспекті він є особливою уніфікованою конструкцією знання, що забезпечує концептуальну базу для досить значного корпусу лексичного матеріалу [10, р. 117–119]. Теорія фреймів була поглиблена і розвинена вітчизняними та зарубіжними вченими. Фрейм – це особлива організація знання, що становить, на думку Ч. Філмора, «необхідні попередні умови нашої здатності до розуміння тісно пов'язаних між собою слів» [10, р. 123–124].

Фрейм має бінарну природу, так як, з одного боку, фрейми – це деякі певним чином структуровані лексичні підсистеми, з іншого – це засіб організації та інструмент пізнання, певна внутрішня когнітивна інформація, що виникає різними шляхами – як вроджена структура, або ж шляхом її засвоєння з досвіду й навчання. У нашому дослідженні фрейм як когнітивна структура, що існує у феноменологічному полі людини та ґрунтується на вірогідному знанні про типові ситуації, очікування з приводу властивостей та відносин реальних або гіпотетичних об'єктів, застосовується для моделювання ситуації етнічної номінації та об'єктивації засобами сучасної англійської мови.

Концептуальний аналіз передбачає можливість внутрішнього поділу досліджуваного концепту *росія* задля встановлення організації, виявлення елементів і моделювання існуючих між ними взаємозв'язків. Виражені словом різноманітні знання про світ структуруються за допомогою певних структур представлення знань (пропозицій, фреймів, сценаріїв, скриптів), серед яких першочерговим вважається фрейм. Кожне слово, що стає елементом лінгвістичної структури, виступає також і фреймом, оскільки за ним знаходиться певна сума знань. Формально фрейм можна представити у вигляді дворівневої сітки вузлів чи терміналів та відношень між ними: верхні вузли містять дані, завжди справедливі для даної ситуації, термінальні вузли чи слоти заповнюються даними із конкретної практичної ситуації, образного уявлення про неї. Центральні слоти фрейму поєднані пропозитивно. Пропозиція вважається конститутивним елементом фрейму та являє собою модель певної області нашого досвіду, свого роду думку про світ. Пропозиція є утворенням двоелементним і включає логічний суб'єкт (предмет думки) і

логічний предикат (ознака, що приписується суб'єктові). Декілька пропозицій можуть утворювати фрейм, що є, на відміну від пропозиції, структурою багатоелементною. Фрейм, у якому наділені значущістю не тільки слоти, але й відношення між ними, являє собою концептуальну сітку [10, р. 132].

Тип фреймової структури залежить від того, які слоти в ній присутні та як саме вони пов'язані між собою [3, с. 15]. Слідом за С.А. Жаботинською [3, с. 16], ми дотримуємося думки, що складниками типових фреймів є певні понятійні сутності, такі як: *дехто*: предмет, *такий*: якість, *стільки*: кількість, *є*: буття, *так*: спосіб, *так*: оцінка, *тут–зараз*: місце/час [3, с. 15–17].

Варто зазначити, що предметно-центричний фрейм *росія* з різним ступенем повноти репрезентується мовними та мовленнєвими одиницями. У складі фрейму *«росія-державна»* також широко представлені субфрейми *«відносини росії з іншими країнами»*. Це можемо пояснити перш за все об'єктивними соціально-політичними процесами в країні і світі, та актуальністю власне цих подій для дискурсу, який досліджується.

Субфрейм *«оборона»* наділений складною структурою; складається є системи слотів, в кожний з яких включені групи найменування реалій певної сфери життя країни. Цей субфрейм реалізує метафоричну модель *«російська дійсність – це війна, війна, що ніколи не зупиняється, або ж по іншому – сучасна Росія – це мілітаризоване суспільство, де постійно йде війна»*.

Наступним за рівнем представленості фрейм *«росія – країна/територія»* та субфрейм *«географічні об'єкти»*. В середині метафоричної моделі *«росія-людина»* *It's about time to acquaint russia with Europe...* [13, р. 206], *росія* як *«військовий»*, *що втрачає позиції й мотивацію*.

Аналіз кількісного співвідношення ознак концепту і мовленнєвих засобів їхньої актуалізації (оцінювальних, емоційно-експресивних мовних одиниць, метафор та метонімії) дозволяють створити об'ємний портрет *росії*, яким вона представлена в дискурсі трилогії Томаса Стопарда *«Берег утопії»*. При моделюванні концепту *russia* виявилось, що з більшою частотою представляються *«прямі»* ознаки концепту, тобто ті ознаки, які формують фрейми та слоти як структури знань про об'єктивні сторони російської реальності. Основні уявлення про *росію* формулюються в термінах стереотипних знань. В дискурсі, що досліджується, реалізуються об'єктивні уявлення, що ґрунтуються на знаннях про об'єктивні, актуальні та сучасні суспільно-політичні процеси в країні: *росія* перебуває у стані хаосу, розрухи: *It's no good to be talking russian together!* [13, р. 206]. Основні суспільно-політичні тенденції – слабкість

держави, державної влади, дезінтеграція, децентралізація: *Socialism in russia is utopian!* [13, p. 281], *russia is irrelevant!* [13, p. 241].

У сучасній англійській мові етноніми, включаючи етноніми-прізвиська й етнофобізи, виступають ядром концепту *іноземець* (*росіяни* в межах концепту *росія*) [15, p. 102]. Етнічність у рамках концепту *іноземець* визначається як уявлення «своїх про своїх» та «своїх про чужих» [9, p. 105]. З одного боку, даний концепт є частиною універсального концепту «свої – чужі». Так, в якості ідеалу постулюється свобода вибору, демократія (ціль прогресу), панування законності та стабільності. Всі соціальні явища та процеси, що сприяють «недосягненню» ідеалу (авторитарний (феодальний) стиль управління державою, військові дії та ін.) оцінюються за допомогою нормативних та етичних оцінок як нормативні та моральні [4, p. 12]. Так, образ загарбницької держави в цьому випадку створюється пафосним поданням *росії* як такої, що прагне поневолити увесь світ. Засоби метафоризації при цьому служать інтенсифікації змісту, що виражається, сприяють спрощеному висвітленню складних економічних проблем шляхом накладення різних референтних областей і введення антропометричного компонента. Так, розгорнута «кулінарна» метафора, що супроводжується експліцитним перерахуванням, заснованого на анафоричних повторах (“one part”), підкреслює пагубність політики *росії*, яка призводить до повного занепаду усєї системи економіки держави [7, p. 471–472; 12, p. 28; 14, p. 61–63]. Таким чином, особливості конструювання змісту – опозиції «свій – чужий» заключаються в побудові її окремих змістових варіантів, співвіднесених з дискурсивною деформацією конкретного опонента, а також в прокламації особистої політики шляхом переважного створення образу загарбницької «місіонерської» держави.

Висновки з дослідження. Отже, з викладених в даній статті понять та характеристик, а також із проведеного аналізу ми можемо побачити важливість кожної із категорій політичного дискурсу. Також ми можемо констатувати їх нерозривність одна від одної та загальний вплив, який відповідні категорії здійснюють на розуміння та сприймання політичного дискурсу загалом та певних його проявів в інших сферах комунікації зокрема. Чисельні етнічні сутички, протистояння, непорозуміння, а також військова агресія є виявом ксенофобії по відношенню до «не своїх» етносів. Визнання виключного, вищого статусу свого народу, вирішення проблем одного народу за рахунок інших етнічних груп приводить до ксенофобії та ізоляціонізму як одного з видів етнічної ідентичності.

Соціальна нерівність, історично залежне положення, економічно нестабільне становище, відмінність (а іноді й неприйняття,

нерозуміння) культури та традицій етнічних меншин приводить до етнічної дискримінації одних з боку інших. Мова як певний спосіб сприймання й організації, концептуалізації світу відображає та фіксує зазначені явища суспільного життя. Керуючись принципом «політичної коректності» та толерантності по відношенню до інших народів, суспільство відмовляється від вживання образливих, інвективних позначень інших етносів, що також фіксується мовною традицією та словниками шляхом відмежування подібних одиниць від загальнозживаної, розмовної лексики.

Для висловлення іронічного, зневажливого ставлення до іноземців англійцями використовується стратегія висміювання представників чужих етнічних груп, для чого залучаються неофіційні позначення іноземців етнофобізмами та етноніми-прізвиська, а також офіційні етноніми, що набувають негативних оцінних конотацій. Стратегія висміювання реалізується за допомогою таких специфічних тактик: тактики опису парадоксальної / неприйнятної поведінки представників чужої етнічної спільноти, тактики опису способу життя, тактики зміни ролей, тактики обачливості та тактики перебільшення. У ситуаціях міжетнічного спілкування має місце поєднання та зміна стратегій залежно від етнокультурних особливостей мовців, соціального статусу комунікантів та самої ситуації взаємодії.

Розглянуті вище випадки конструювання змісту – опозиції «свій – чужий» в англійському політичному дискурсі більшою мірою співвідносяться з дискурсивним відображенням специфіки міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дискурс іноземномовної комунікації (колективна монографія). Львів : Видавництво Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001. 495 с.
2. Белова А.Д. Лексична семантика і міжкультурні стереотипи. *Мовні і концептуальні картини світу*: Зб. наук. пр. №7. К.: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2003. С. 43–54.
3. Жабогінская С.А. Концептуальний аналіз: типи фреймів. *Вісник Черкаського університету. Філологічні науки*. Вип. 11. 1999. С. 3–20.
4. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge : Cambridge University Press, 1987. 345 p.
5. Chilton, P., Schaffner, C. Discourse and Politics. In: Discourse as Social Interaction. *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 2, ed. by Teun A. van Dijk. London: Thousand Oaks, New Delhi, 1997. 321 p.
6. Cho, B., Kwon, U., Gentry, J.W., Jun, S. & Kropp, F. Cultural values reflected in theme and execution: a comparative study of US and Korean television commercials. *Journal of Advertising*, 1999. P. 59–73.
7. Crofoot, B., Ting-Toomey, S. Facework in the United States. *International Journal of Intercultural Relations*. 1994. P. 469–506.

8. Dijk, T.A. van. Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies*, 2006. P. 115–140.
9. Fauconnier G. and Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002. 382 p.
10. Fillmore Ch. Frame Semantics. In *Linguistics in the Morning Calm* (ed. by the Linguistic Society of Korea). Seoul: Hanshin, 1982. P. 111–137.
11. Kramsch C. Cultural Stereotypes. *Language and Culture*. Oxford : Oxford University Press, 1998. P. 67–69.
12. Miall, A. *The Xenophobe's Guide to The English*. London : Ravette Publishing, 1993. 64 p.
13. Stoppard T. *The Coast of Utopia. A Trilogy: Voyage, Shipwreck, Salvage*. New York: Grove Press, 2007. 347 p.
14. Wierzbicka A. *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York, Oxford : Oxford University Press, 1997. 328 p.
15. Wierzbicka A. *Cross-cultural Pragmatics: The Semantics of Human interaction*. Berlin/NY: Walter de Gruyter, 2003. 502 p.
16. Wodak Ruth, Meyer Michael. *Methods for Critical Discourse Analysis*. London : Sage Publications, 2009. 216 p.